

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, December 2017, 21 (2): 1107-1138

Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe *
The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe *

Ali Osman Kurt

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Dini İlimler Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Social Sciences Univ. of Ankara, School of Religious Studies, Department. of History of Religions
Ankara, Turkey

aliosman.kurt@asbu.edu.tr

ORCID ID orcid.org/0000-0003-1459-7832

Mehmet Emin Göler

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi., Sosyal Bilimler Ens., Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Doctorate Student, Ankara University, Graduate School of Social Sciences, D. of History of Religions
Ankara, Turkey

eminguler00@hotmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0002-1483-0262

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Ağustos/August 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 05 Kasım/November 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Cilt / Volume: 21 **Sayı – Issue:** 2 **Sayfa / Pages:** 1107-1138

DOI: <https://doi.org/10.18505/cuid.334942>

* Bu çalışma, 2016 tarihinde sunduğum “Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbekli Tepe” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. /This article is extracted from my master thesis entitled “The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe” (Master Thesis, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara/Turkey, 2016).

Atıf/Cite as: Kurt, AO-Göler, ME.. “Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe-The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, sy. 2 (Aralık/December 2017): 1107-1138. doi: 10.18505/cuid.334942.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe

Öz: Bu makale Neolitik döneme ait ve Anadolu'da inşa edilen ilk tapınak olma özelliğine sahip Göbeklitepe'yi ele almaktadır. Arkeologlara göre burası insanlığın en eski tapınaklarından biridir. Göbeklitepe, yerleşik hayattan ve tarımsal üretimden yoksun olan avcı-toplayıcı toplulukların dinsel inanışları hakkında çok önemli bilgiler sunar. Bu tapınak, arkaik insanların dinden ve inançtan yoksun ilkel bir hayat sürmediklerini, aksine bir inanca sahip olduklarını, inançlarını yaşamak için tapınak inşa ettiklerini ve zengin bir dinî sembol kullandıklarını göstermektedir. Göbeklitepe, insanların yerleşik hayata geçip kendisi için konut yapmadan, hayvanları evcilleştirmeden ve tarımsal üretime başlamadan önce dinî ihtiyaçlarını karşılamak için tapınak yaptığının bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Din, Tapınak, Göbeklitepe, Şanlıurfa, Neolitik Dönem.

The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe

Abstract: This article examines Gobeklitepe, the first temple built in Minor Asia, dating back to Neolithic Period. This temple is one of the oldest temples of mankind, according to the archaeologists. Gobeklitepe provides us with crucial information about the religious beliefs of hunter-gatherers - lacking urban life and agricultural production. This temple shows us that archaic people did not lead a life away from religion and beliefs, instead it proved that they had beliefs and constructed temples to observe their beliefs and employed rich religious symbols. Gobeklitepe is a sign that people started to build a temple first to meet their religious needs, even before adapting a settled life, constructing houses, domesticating animals, and starting agricultural production.

Keywords: Religion, Temple, Gobeklitepe, Sanliurfa, Neolithic Period.

SUMMARY

This article deals with Gobeklitepe, the first temple built in Minor Asia, dating back to Neolithic Period. The archaeological excavations, commenced in 1995 near Sanliurfa, have changed the way we view history, offering us to validate the information we have about history. Gobeklitepe showed that the information we have about the beliefs and views of archaic people does not reflect the realities. People, thought to have led their lives as hunter-gatherers, lacking

religious and abstract thinking, even not knowing how to make pottery, not having discovered agriculture and settled life, have profoundly affected scientists with their ability to build sophisticated and symbolically rich temples.

The most interesting components of Gobeklitepe temples, which are the twenty circular structures in total with the span of 10 to 30 meters, are the T-shaped stone pillars with embossed abstract symbols and animals' pictures. In the centre of the circular structure are two pillars encircled by ten to twelve T-shaped pillars, making up to about two hundred in total. When these T-shaped pillars are analysed in detail, and when the religious beliefs and temple cults of the ancient Minor Asian and Mesopotamian civilizations are studied, we can see that these pillars symbolize gods. Gobeklitepe, encircled by the children and smaller gods, centred by a couple gods – god and goddess – is the sacred place for gods' pantheon.

Gobeklitepe, as well as being a temple, stands as the most important representative of a belief system waiting in the darkness. Gobeklitepe, dating back to the early days of Neolithic Period, when no written resources existed and limited archaeological data survived, shows us the world of belief and thoughts of archaic people from that period. The structural features and forms of this megalithic construction prove that archaic people were not that primitive, as commonly supposed.

Gobeklitepe presents us very important information about the birth and progress of religion. It shows that the theories - based upon evolutionist and positivist views claiming that religions originated from simple and groundless ideas like wizardry, soul, fear and ancestor worshipping, and then were transformed into complicated and organised belief systems – do not reflect the truth. Researchers thought that religions were born as a result of the quest for the solution to the problems in the new societies - raised by the transition from hunter-gatherer societies to the settled life and agricultural production. In other words, organised religions were viewed as the product of and consequence of complex social life. However, Gobeklitepe showed that religious beliefs could be traced back to former periods, and they could be more advanced and organised as well despite the common belief.

Gobeklitepe is claimed to be the oldest and first temple yet known. This megalithic structure, at least 5000 years older than known ancient temples, clearly indicates how significant and influential religious beliefs could be in the development of civilizations. Klaus Schmidt, leading the excavation for many years, stated that human's need to believe is highly important and also prioritized in their genes, by uttering these words, "... *first temple was built, and then the city.*" Gobeklitepe also indicated that human constructed impressive and complex buildings before their basic needs such as housing, agriculture and pottery, showing that these were induced by the strong sense of belief amidst archaic human communities. The need to worship engraved in human genes inspired man to build temples in the first place.

We can see how rich and effective religious systems and realm of ideas represented in Gobeklitepe were, and thus influenced the Minor Asian and Mesopotamian civilizations which emerged in the same region at least 5000 years later. The structures of temples and religious ideas of latter peoples coincide with this megalithic structure. When shedding light to the less known parts of these civilisations, Gobeklitepe offers an unrivalled opportunity to the researchers.

When this megalithic structure was unearthed, it resounded well and drew the scholars' attention. This temple complex, about which much is said in visual and printed media, has been claimed to be the Gardens of Eden, the Hanging Gardens of Babylon, a Shaman temple, or even the centre of aliens. As more information about Gobeklitepe was revealed in parallel to the archaeological excavations, it was shown that this place is a temple for rituals. The structural formation of Gobeklitepe showed in the first place that this place is definitely a temple. Not only its pillars in circular form but also its strategic location on a top hill away from the residential areas strengthened this idea. It will be more likely approach to state that Gobeklitepe is to be regarded as a sacred place where the hunter-gatherer communities worshipped, sacrificed animals for their gods, observed religious festivals and feasts at certain times of a year, and where these people experienced sacredness in a place in which gods resided.

It is a great cultural and economic opportunity for our country that Gobeklitepe has always served a centre for beliefs throughout history and emerged in Urfa, formerly Edassa, known as the city of prophets. This megalithic construction, proving the cultural wealth and ancient mosaic of Anatolia, has been visited

by many local and international researchers and scholars since it was unearthed. The first and the oldest temple in the scientific literature, Gobeklitepe is a temple complex inherited by the archaic communities to the contemporaries with mysteries going back to the dawn of man.

GİRİŞ

Bereketli hilal olarak gösterilen yukarı Mezopotamya insanlık tarihinin bilinen en kadim yerleşim yeridir ve ülkemizin güneydoğu bölgesinde bulunan Urfa ve Harran kapsamaktadır. Dinlerin ve mitlerin ortaya çıktığı önemli inanç merkezlerine sahip olan bu bölgede kadim Sümer, Asur, Bâbil ve Keldânî devletleri gibi, birçok medeniyet kurulmuştur.¹ Arkeolojik kazılarda, geçmişi 12 bin yıl öncesine dayanan Göbeklitepe'nin keşfi Dinler Tarihi açısından önemli veriler sunmaktadır.

Şanlıurfa şehir merkezinin 15 km kuzeydoğusunda yer alan ve Karaharabe (Örencik) Köyü'nün 2,5 km doğusunda bulunan Göbeklitepe, Neolitik döneme (MÖ. 10.500 - MÖ. 7.500) ait bir inanç merkezidir.² Yaklaşık 200-300 metre yüksekliğinde ve kireçtaşı kayalıklardan oluşan bir höyüğün üzerine inşa edilen bu megalitik yapı, Harran Ovası'na hâkim bir konumda bulunmaktadır. Düz kireç taşı platodan yukarıya doğru yükselen bu höyük, bir göbeğe benzediği için *Göbeklitepe* olarak adlandırılmıştır.

Göbeklitepe ilk defa 1963 yılında, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırma Karma Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir.³ Başlangıçta bu arkeolojik alanın gerçek değeri anlaşılamamış ve bölgenin büyük kireçtaşı bloklardan yapılmış mezar kalıntısı olduğu düşünülmüştür.⁴ Ancak 1994 yılında Alman arkeolog Klaus

¹ Hasan Özalp, "İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?", *Bilimname* 30, sy.1 (2016): 60.

² Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem* içinde, ed. Nezih Başgelen ve Mehmet Özdoğan (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2007), 115.

³ Gülnur Sümer, *Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça* (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2007), 268.

⁴ Turan Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 11.

1112 | Kurt, AO, Göler, ME. The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe

Schmidt tarafından buranın Neolitik Döneme ait olduğu keşfedilmiştir.⁵ 1995 yılında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müzesi önderliğinde, Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsü'nün ortak projesi kapsamında kazı çalışmaları başlamıştır.⁶

Klaus Schmidt başkanlığında yapılan kazılarda bölgenin, diğer arkeolojik kazılarda bulunan Neolitik yerleşim yerlerinden farklı olduğu ve daha önce hiçbir yerde rastlanılmayan dinî yapılar tespit edilmiştir.⁷ Özellikle üzerinde hayvan figürlerinin ve sembollerin bulunduğu T biçimindeki dikili taşlar ve bu dikili taşlardan oluşan daire biçimindeki anıtsal yapılar dikkatleri üzerine çekmiştir. 2003 yılında yapılan manyetik ve radar taramalarında en az yirmi adet çemberimsi yapının Göbeklitepe'de bulunduğu tespit edilmiştir.⁸

Bölgenin jeolojik yapısı bazalt ve kireç taşından oluştuğu halde, kalıntıların bulunduğu birinci tabakanın yumuşak yapıdaki topraktan oluşması ve bu toprak tabakasında yöreye ait olmayan taş aletler ve kemik kalıntılarının bulunması, Göbeklitepe'nin doğal yollarla değil, bilinçli olarak üstünün toprakla örtüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Aslında bu tapınakların toprakla örtülmesi, onların günümüze kadar bozulmadan ulaşmasını sağlamıştır.

1. GÖBEKLİTEPE'NİN ÖZELLİKLERİ

Göbeklitepe'nin yapısal ve biçimsel özelliklerinin, aynı bölgede daha sonra ortaya çıkmış olan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının tapınak biçimleri göz önüne alınarak mukayeseli incelenmesi yerinde olacaktır. Böylece Göbeklitepe'ye ait unsurlar bu mukayese çerçevesinde daha iyi anlaşılacaktır.

⁵ Nezih Başgelen, "Nevali Çori/Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt", *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 46 (Temmuz-Ağustos 2015): 35.

⁶ Sümer, *Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, 268.

⁷ Klaus Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, trc. Rüstem Aslan (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), 107.

⁸ Başgelen, "Nevali Çori/Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt", 35.

1.1. Yüksek ve Hâkim Bir Konumda Bulunması

Şanlıurfa'nın kuzeydoğusunda yer alan Germuş Sıradağlarının en yüksek tepesi konumundaki Göbeklitepe höyüğü, 800 metre yükseltisi ile Harran Ovası'na hâkim bir konumda bulunmaktadır.⁹

Göbeklitepe'de diğer Neolitik yerleşim yerlerinde olduğu gibi vadi, su kenarı ve ova yerleşiminin görülmemesi,¹⁰ arkeolojik kazılarda yoğun ritüel kalıntılarıyla karşılaşılması ve yerleşim amaçlı yapıldığını gösteren hiçbir kanıtın bulunmaması, araştırmacıları buranın bilinen bir Neolitik köy yerleşkesi olmadığı ve görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna götürmüştür.¹¹ Göbeklitepe'nin, yerleşim yerlerinin dışında, bulunduğu konuma hâkim ve yüksek bir yerde inşa edilmesi gibi özelliklerini, sonraki dönemlerde Mezopotamya, Anadolu ve diğer kadim kültürlerin tapınaklarında da görmek mümkündür. Çünkü insanoğlu varoluşundan beri gökyüzüne karşı büyük bir hayranlık ve saygı duymuştur. Dağlar gökyüzüne en yakın mekânlar olması dolayısıyla bazen tanrıların mekânı, bazen de bizatihi kutsal olarak kabul edilmiştir.

İslam geleneğinde geçmişte yaşamış kavimlerden biri olan Ad kavminin, yüksek yerlere sağlam yapılar yaptıkları ve bunlarla övündükleri Kuran-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: “Her tepede cehalet eseri, (putperestçe) anıtlar, tapınaklar mı yükselteceksiniz?”¹² Muhammed Esed'e göre “işaret”, “alamet” ve “belirti” anlamına gelen *ayet* kelimesi burada kabile tanrılarına tapınmak için tepelerde inşa edilen ve her biri ayrı bir tanrıya adanan semitik tapınaklara ve sunaklara işaret etmektedir. Bu yüzden o, *ayet* kelimesine *anıtlar* anlamı vermiştir.¹³

Anadolu ve Mezopotamya'da tapınakların zengin ve derin bir dünya görüşü ve inanç sistemiyle yapılması, Göbeklitepe'nin yerleşim yerlerinin dışın-

⁹ Tolga Fahri Çakmak, *İnanç Turizminin Turistik Destinasyon Pazarlamasındaki Yeri ve Önemi: Göbekli Tepe Örneği* (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014), 57.

¹⁰ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, 11.

¹¹ Schmidt, *Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*, 107-113.

¹² eş-Şuarâ 26/128.

¹³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, trc. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 2:751-752.

da, yüksek bir konumda ve ihtişamlı bir şekilde inşa edilmesinin rastlantı olmadığını göstermektedir.

1.2. Dikili Taşların Bulunduğu Dairesel Bir Yapıda Olması

Göbeklitepe tapınakları, çapları 10 ila 30 metre arasında değişen ve çevresi taş örgü duvarla çevrili dairesel yapılardan oluşmaktadır. Bu yapıların merkezinde ve duvarlarına gömülü olarak dikili taşlar bulunmaktadır. Dairesel yapıların merkezinde birbirine paralel iki adet büyük ve çevre taş duvarına gömülü 10 ila 12 adet arasında değişen daha küçük T biçiminde dikili taşlar bulunmaktadır.¹⁴ (Bk. Şekil-1).

Şekil-1: Göbeklitepe'nin Dairesel Yapısı

(Kaynak: Erhan Balıkcı, <https://www.behance.net/gallery/18165393/Goebeklitepe-infografik>, (10.09.2016)

Göbeklitepe'de her tapınağın çevresi taş duvarla çevrilmiştir. Kutsalın tezahür ettiği mekânlar olan tapınakların, taştan yapılan daire, çit veya duvar ile çevrilmesi en eski zamanlardan beri görülen bir uygulamadır. Bu şekilde kutsal alan, hem belirlenmiş ve sınırları çizilmiş hem de bu alan kutsal olmayan kişilerden ve unsurlardan korunmuş olur. Çünkü kutsal mekâna girecek kişinin kutsalı tecrübe etmeden önce bir dizi hazırlıklar yapması gerekmektedir, aksi durumda kutsal bölgeye giriş tehlikeli olabilmektedir. Birçok kültürde tapınağa/kutsal mekâna girilmeden önce uyulması gereken bazı kurallar bulunmaktadır.¹⁵ Örneğin, Kur'an-ı Kerim'de kutsal topraklara girerken Hz. Musa'nın

¹⁴ Emine Sonnur Özcan, "Göbekli Tepe", *Bilim ve Teknik Dergisi* 560 (Temmuz 2014): 34.

¹⁵ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi*, trc. Mustafa Ünal (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 437-438.

“...hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ'dasın”¹⁶ denilerek uyarıldığından söz edilir. Bu uyarı Çıkış kitabında “Buraya yaklaşma, ayaklarından ayakkabılarını çıkart; çünkü durduğun yer kutsal bir topraktır.” biçiminde geçer.¹⁷

Göbeklitepe tapınakları genellikle sonsuzluğu, bütünlüğü ve evreni simgeleyen daire¹⁸ formunda inşa edilmiştir ve tapınak alanındaki kaya yüzeylerinde çok sayıda daire sembolü yer almaktadır.¹⁹ Daire biçiminde tapınak formlarını Göbeklitepe'den sonra inşa edilmiş birçok tapınakta da görmek mümkündür.

Örneğin, Britanya'da dairesel veya dörtgen biçiminde Kelt-Roma tapınaklarının bulunduğu bilinmektedir.²⁰ Kırk büyük taş sütunun kutsal kabul edilen bir dairenin üzerinde sıralanmasından oluşan İngiltere'deki Stonehenge yapısı,²¹ Göbeklitepe'ye en çok benzetilen yapılardan birisidir. Hindistan'da, Khasiler kabilesine ait büyük dikme taşlarla çevrili dairesel kült yapılarına rastlanmaktadır.²² İskoçya'nın kuzeydoğusundaki Aberdeen kentinde bulunan ve yaklaşık MÖ 3000 yıllarına ait olduğu düşünülen Neolitik dönem taş çember yapısından yaklaşık olarak yüz tane bulunmaktadır. Ortalama yirmi metre çapındaki bu daireler, iki tanesi diğerlerine göre daha uzun olan dikili taşlar ile çevrilidir.²³ Örneklerini çoğaltabileceğimiz dikili taşlardan oluşan çemberimsi tapınaklar ve anıtların, tarihi boyunca birçok uygarlıkta görülmesinin nedeni arkaik insanın inanç ve düşünce dünyasında yatmaktadır.

Arkaik insan, tapınakların ve kentlerin semavi bir prototipinin var olduğuna inanırdı. Antik Yunan'da Platon'un tanımladığı ideal kentin ve Hindistan'da kraliyet kentlerinin semavi bir ilk örneğinin (arketipinin) varlığına inanılırdı. Tevrat'ta Tanrı, Musa'ya kendisi için bir mihrap yapmasını söyler ve bu

¹⁶ et-Tâhâ 20/12.

¹⁷ Çıkış 3/5.

¹⁸ Juan Eduardo Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, translated by Jack Sage (London: Routledge & Kegan Paul Publisher, 1971), 123.

¹⁹ Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 150.

²⁰ Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, trc. Levent Yılmaz (Ankara: Dost Kitabevi, 2000, 1:561.

²¹ Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, trc. Mustafa Küpüşoğlu (İstanbul: Kalcı Yay, 2000), 265.

²² Eliade, *Dinler Tarihi*, 262.

²³ Gordon Barclay, *Farmers, Temples and Tombs* (Edinburgh: Historic Scotland Pub., 1998), 32-33.

mihrabın planını gösterir.²⁴ Aynı şekilde Süleyman mabedinin planının da, Tanrı tarafından bildirildiği anlatılmaktadır.²⁵ Babil’de ve Asur’da kentlerin prototipinin semada bulunduğu inancı vardı.²⁶ Bu inanıştan dolayı tarih boyunca yeryüzünde benzer tapınak formları ortaya çıkmıştır.

T biçimindeki dikili taşların üzerinde el ve kol tasvirlerinin bulunması ve birçok yönden insanı andıracak unsurlar taşıması, bunların taştan yapılmış insan biçimli anıtlar olduğunu kanıtlamaktadır. Yüzleri belirtilmemiş insan biçimindeki bu dikili taşların tam olarak neyi simgelediği konusu üzerinde uzlaşmış bir görüş bulunmamaktadır. Bu dikili taşların tanrıları, ataları veya ruhları sembolize ettiği yönünde yorumlar²⁷ yapılmasına rağmen, söz konusu tapınak olduğu için bu taşların tanrıları sembolize ettiği görüşü daha uygun görülmektedir.

Göbeklitepe’den en az 5000 yıl sonra ortaya çıkan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının dinsel inanışları ve tapınak kültürü ile Göbeklitepe arasında dikkate değer bir benzerlik göze çarpmaktadır. Bu uygarlıkların dinsel inanışlarına baktığımızda, tanrıları temsil eden heykellerin ve bu heykellerin muhafaza edildiği tapınakların öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Mezopotamya’da en kadim tanrıların, antropomorfik (insan biçimli) ve sosyal rollere sahip olduğu görülür. Bunun yanında neredeyse bütün tanrıların eşi vardır.²⁸ Babil mitlerine göre ilk yaratılan tanrı çifti *Lahmu* ve *Lahamu* ile *Anşar* ve *Kışar* çiftleridir.²⁹ Bu tanrı çiftlerinin çok sayıda çocukları bulunmaktadır. Örneğin, Mezopotamya’da tanrılar panteonunda en önemli tanrılarından biri olarak bilinen, tanrıların babası ve kâinatın hükümdarı olarak tanınan ve *Ninlil* ile evli olduğuna inanılan *Enlil* adlı tanrının on bir çocuğu vardır (Bk. Şekil-2).³⁰ Bununla birlikte diğer önemli bir tanrı olan *Enki*’nin, *Ninhursag* olarak adlandırılan tanrıçadan *Engaş*, *Abu*, *Nintula*, *Ninsutu*, *Ninkası*, *Nazi*, *Azimua* ve *Ninti* olmak üzere sekiz ve *Damgalnuna* (*Damkina*) adlı tanrıçadan ise *Marduk*, *Asarluhi*,

²⁴ Çıkış 25/9, 40.

²⁵ I. Tarihler 28/19.

²⁶ Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, trc. Ümit Altuğ (Ankara: İmge Kitabevi, 1994), 21-23.

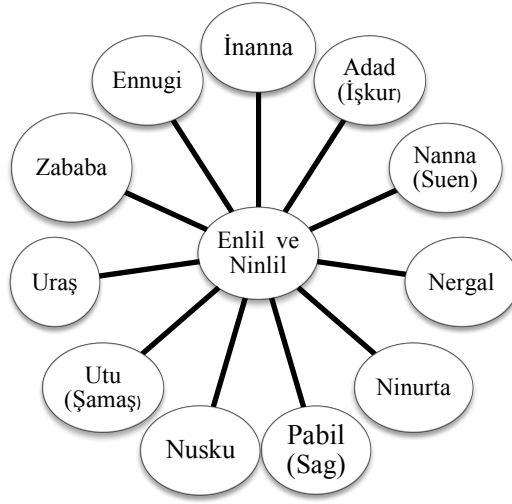
²⁷ Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 116-117.

²⁸ Mircea Eliade ve Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, trc. Ali Erbaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 216.

²⁹ Benjamin R. Foster, “Mesopotamia”, *A Handbook of Ancient Religions*, ed. John R. Hinnells (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 173.

³⁰ Ali Narçın, *Sümer: Yazının Mucitleri* (İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2013), 38.

Enbilulu, *Adapa* ve *Nanşe* olmak üzere beş çocuğunun olduğu kaynaklarda geçmektedir.³¹ Tanrıların, kendi adlarına yapılan tapınaklarda çocukları, din adamlarından seçilen hizmetkârları ve sevdiği hayvanlarla çevrili olduğuna inanılırdı.³²

Şekil-2: Tanrıların Eşleri ve Çocukları

(Kaynak: Ali Narçın, *Sümer: Yazının Mucitleri*, Siyah Beyaz Yay., İstanbul 2013, 38)

Aile panteonu inancı, Anadolu uygarlıklarında da görülmektedir. Fırtına tanrısı (*Teşup*) ile Ulu Tanrıça (*Hepat*) çiftinin merkezde olduğu ve büyük bir aileden oluşan Hitit tanrılar panteonunun, Hitit ülkesini koruduğuna inanılırdı.³³

Mezopotamya'da ve Anadolu'da ortaya çıkan uygarlıklarda tanrı çiftlerinin merkezde olduğu ve aile gruplarından oluşan tanrılar panteonun şehirleri koruyup yönettiği inancı görülmektedir. Bundan dolayı tanrıların evleri olan tapınaklarda bu tanrıları temsil eden görkemli heykeller hiyerarşik sıralamaya göre yerleştirilirdi. Göbeklitepe, bu inanç sistemi, tapınak mimarisi ve tanrı kültü

³¹ Ali Narçın, *Babil: Babil'in Çocukları* (İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2013), 34.

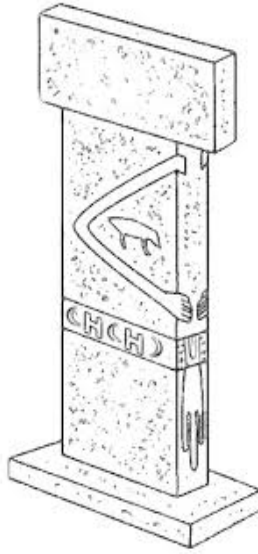
³² Tanju Gökçöl, "Mezopotamya Dinleri", *Dinler Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul: Ansiklopedi Yayınları, 1999), 1:82.

³³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, trc. Ali Berk-tay (İstanbul: Kabalıcı Yayınları 2003), 1:177.

ile dikkate değer bir biçimde uyuşmaktadır. Bu da Göbeklitepe'nin, tanrı çiftlerinin merkezde olduğu ve aile gruplarından oluşan tanrılar panteonun yaşadığı kutsal bir tapınak olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

1.3. T Biçiminde Tekparça Taştan Heykellerin Bulunması

Göbeklitepe'nin en dikkat çeken yapısı, yekpare taştan yapılmış ve üzerinde kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan figürlerinin ve soyut sembollerin bulunduğu T biçimindeki dikili taşlardır (Bk. Şekil-3).³⁴ Yapılan jeomanyetik taramalar sonucunda iki yüzden fazla dikili taşın varlığı tespit edilmiştir.³⁵ Ortalama 3-5.5 metre uzunluğunda ve 10-15 ton ağırlığında olan³⁶ bu taşlardan birinin boyu 7 metre ve ağırlığı 50 tondur.³⁷

Şekil 3: T Biçimindeki Dikili Taş

(Kaynak: Erhan Balıkcı, *Bilim ve Teknik Dergisi Göbekli Tepe Eki*, Sayı 560, 2014)

³⁴ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, 12.

³⁵ Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 279.

³⁶ Robert M. Schoch, "The Mystery of Göbekli Tepe and Its Message to Us", *New Dawn* (2010): 54.

³⁷ Serap Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 26, sy. 1 (2011), 182.

Mezopotamya uygarlıklarında T biçimindeki dikili taşlara benzeyen tanrı sembolleri görülmektedir. Babillerin *Kassite* hanedanı dönemine ait tapınakların içerisinde, *kudurru* olarak adlandırılan ve üzerine kutsal sembollerin işlendiği büyük ve sağlam taş yapılar bulunmuştur.³⁸ Siyah bazalt gibi sert ve dayanıklı taştan yapılan ve sadece Mezopotamya bölgesinde bulunan bu taşların üzerinde tanrıların sembolleri ve isimleri yer almıştır. Bu ise o dönemde inanılan ve tapınılan tanrıların ve onların sembollerinin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Tanrıları sembolize eden işaretlerin, bu taşta önem sırasına göre yukarıdan aşağıya doğru sıralandığı tahmin edilmektedir.³⁹ MÖ 16. ve 12. yüzyıllar arasında yaygın olan *kudurru* taşlarının üzerinde, kral tarafından belirli kişilere verilen toprakların kayıtları tutulurdu. Bundan dolayı bu taşlar sınır taşı olarak da adlandırılmaktadır. Bunların bir kopyası toprak sahibine verilirken diğeri tapınakta tutulurdu. Bu taşlara tanrıların sembollerinin işlenmesiyle, hem tanrılar bu toprak bağışlama işlemine şahit tutulmuş olur hem de toprak sahibinin hakları korunmuş olurdu (Bk. Şekil-4).⁴⁰

Şekil-4: MÖ 1200 Yılına Ait Bir Kudurru Taşı

(Kaynak: Kathleen Kuiper, *Mesopotamia, The World's Earliest Civilization* (New York: Britannica Educational Publishing, 2011), 80.)

Güneybatı İran'da yer alan Susa şehrinde bulunan ve MÖ 13. yüzyılda Babilere ait olduğu anlaşılan bir *Kudurru* taşı üzerindeki semboller ve tanrı isimleri Şekil-5'te görülmektedir. Bunların içinde "Şuqamuna" adlı tanrının sembolü *kudurru*

³⁸ Gwendolyn Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia* (The United Kingdom: The Scarecrow Press, 2010), 101.

³⁹ Jeremy Black ve Anthony Green, *Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia* (London: The British Museum Press, 1992), 113-114.

⁴⁰ Kathleen Kuiper, *Mesopotamia, The World's Earliest Civilization* (New York: Britannica Educational Publishing, 2011), 80-81.

dışında boğa, koçbaşı, eşek, koyun veya keçi, böcek ve örümcek gibi hayvanların figürleri de bulunmaktadır.⁴³

Tarih boyunca birçok toplumda hayvan türlerinin kutsallık kazandığını ve hatta kutsallık kazanmamış hiçbir hayvan türünün bulunmadığını söyleyebiliriz.⁴⁴ Hayvanların hierofaniye dönüştürülmesi ve doğaüstü güçlerle donatılması insanlığın en erken dönemlerinde görülen bir uygulamadır.⁴⁵ Anadolu'da ve Mezopotamya'da belirli hayvan türleri tanrılarla bağlantılıdır ve çoğu zaman tanrılarının simgesi olmuştur.⁴⁶ Tanrılarının sembolü olan hayvanlar, tanrılarla birlikte gösterilir ve onların adına yapılan tapınaklara heykelleri konulurdu. Özellikle boğa figürü bu amaçla çok sık kullanılmıştır.⁴⁷ Örneğin, Mezopotamya'da köpek iyileştirici tanrı *Gula*'nın, aslan-yılan-kartal Babil tanrısı *Marduk*'un ve keçi-balık ise *Ea* adlı tanrının sembolü ve kutsal hayvanıdır.⁴⁸ Hitit panteonunun başında yer alan tanrı çiftlerinden fırtına tanrısı *Teşup*'un kutsal hayvanının boğa ve ulu tanrıça *Hepat*'ın ise aslan veya panter olduğuna inanılırdı.⁴⁹

Göbeklitepe'de figürleri bulunan tilki, yılan, yaban domuzu, kuş ve boğa gibi hayvanların tercih edilmesi, bu hayvanların dönemin inanç ve düşünce sisteminde özel bir yerinin olduğunu göstermektedir. Özellikle tilki, yılan ve örümcek gibi besin ve evcilleştirme amaçlı kullanılmayacak hayvanların tercih edilmesi ve en çok avlanan ceylan, koyun ve keçi gibi hayvanların tercih edilmemesi dikkat çekicidir.⁵⁰ Bu hayvanlardan bazıları, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları tarafından tanrılarının sembolü olarak kullanılmıştır. Hitit'ler den önce Anadolu'da *Seris* ve *Hurra* olarak adlandırılan boğa biçiminde tanrılar bulunurdu. Eski Mısır'da *Apis* Boğası kutsal kabul edilmekteydi.⁵¹ Göbeklitepe'de altı adet kabartması ve dört heykeli bulunan domuzun⁵² erkek cinsi, kadim Anado-

⁴³ Özcan, "Göbekli Tepe", 36.

⁴⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, trc. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009), 36.

⁴⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1:21.

⁴⁶ Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia* (London: Greenwood Press, 1998), 186.

⁴⁷ Black ve Green, *Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 40.

⁴⁸ Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, 186.

⁴⁹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1:177.

⁵⁰ Mehmet Özdoğan, "Göbekli Tepe'yi anlamak", *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 46 (2015): 50.

⁵¹ Altan Armutak, "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi", *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 28, sy. 2 (2002): 415.

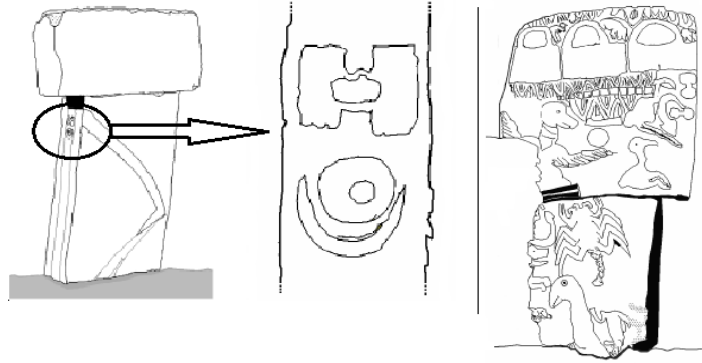
⁵² Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 242.

lu'da tanrının sembolü, Kelt'lerde tanrı olarak görülürdü. Bunun yanında eski Türklerin kullandığı on iki hayvanlı takvimde de domuzun yer aldığı görülür.⁵³

Göbeklitepe'de tasviri bulunan hayvanların bu topraklarda ortaya çıkan uygarlıkların edebiyatında ve düşünce dünyasında çok zengin anlamlara sahip olduğunu görülmektedir. Buradan bu uygarlıkların mitolojilerinde, dinsel inanışlarında ve mimarilerinde görülen yoğun ve güçlü bir hayvan sembolizminin temellerinin Göbeklitepe'de atıldığı düşünülebilir. T biçimindeki dikili taşların üzerindeki hayvan sembollerinin avcı-toplayıcı toplulukların inandıkları tanrılar ve sahip oldukları mitolojik dünya ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

1.5. Soyut Sembollerin Kullanılması

T biçimindeki dikili taşların üzerinde, kabartma tekniği ile yapılmış olan H biçiminde ve bunun 90 derece çevrilmiş şekli, yatay ve dikey pozisyonda yarım ay, daire ve sepet biçiminde soyut semboller bulunmaktadır (Bk. Şekil-6). Bu soyut sembollerin kutsal semboller olduğu düşünülmektedir. Bunlardan çok sık karşımıza çıkan H biçimindeki soyut sembollerin anlamı tam olarak çözülememiştir. Yarım ay ve daire sembolleri ise Güneş ve Ay olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca kazı alanında ki kaya yüzeylerinde çok sayıda daire sembolü ile karşılaşmıştır.⁵⁴

Şekil-6: Göbeklitepe'de Soyut Semboller

(Fırat Düzgüner, "Göbekli Tepe", erişim 30 Ocak 2016, www.hermetics.org/pdf/gobeklitepe.pdf, s. 36-43.)

⁵³ Armutak, "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi", 418.

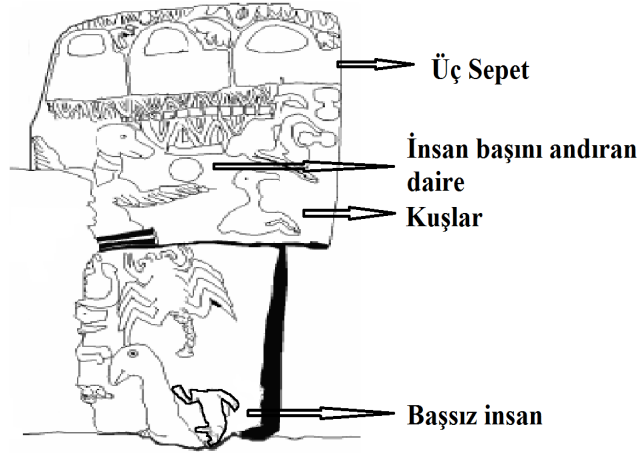
⁵⁴ Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 150-282.

D tapınağı merkezindeki dikili taşların üzerinde ay hilal biçiminde, güneş ise ortasında bir oyuk ile tasvir edilmiştir.⁵⁵ Bu sembollerin Mezopotamya'da tanrı tasvirlerinde sık sık kullanıldığı görülmektedir.

D tapınağında 43 numaralı dikili taşın üzerinde bulunan sepetler, taştaki diğer figürlerle birlikte ele alındığında Tevrat'ta geçen Yusuf Peygamberin hikâyesi ile dikkate değer bir biçimde uyduğu görülür. Tevrat'ta üç sepet ifadesi şöyle geçer:

"Ve baş ekmekçi tabirin iyi olduğunu görünce, Yusuf'a dedi: Ben de rüyamda idim ve işte, başımın üzerinde üç sepet beyaz ekmek vardı. En üstteki sepette Firavunun yiyeceklerinin her çeşidinden, ekmekçi işleri vardı. Kuşlar başımın üstündeki sepette onları yiyorlardı. Yusuf, "Onların tabiri şudur" dedi, "Üç sepet üç gün demektir." Üç güne kadar Firavun senin başını senden kaldıracak ve seni ağaca asacak. Ve kuşlar senin etini üzerinden yiyecekler."⁵⁶

Şekil-7 de bu hikâyenin, 43 numaralı dikili taşın üzerindeki figürler ile şaşırtıcı bir şekilde uyduğu görülür.

Şekil-7: 43 Numaralı Dikili Taş

(Fırat Düzgüner, "Göbekli Tepe", erişim 30 Ocak 2016, www.hermetics.org/pdf/gobeklitepe.pdf, s. 36-43)

⁵⁵ Özgür Barış Etili, "Göbekli Tepe'nin Sırrı: Kozmik Ekinoks ve Kutsal Evlilik", *Popüler Bilim Dergisi*, sy. 240, (2015), erişim 22 Şubat 2016, <https://www.academia.edu/11848734>.

⁵⁶ Yaratılış 40/16-19.

Dinler Tarihçi Mircea Eliade'ye göre arkaik dinsel düşünce, tarihin bazı dönemlerinde belirli koşullar altında tahminlerin ötesinde bir gelişme ve derinleşme gösterebilmektedir.⁵⁷ Yüksek bir bilinç düzeyinin göstergesi olan soyut sembollerin Göbeklitepe'de kullanılmış olması, dönemin insanının sahip olduğu bilinç düzeyini ve düşünce derinliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu soyut semboller ve hayvan figürlerinin tanrıların sembolü, tanrıların kutsal hayvanı, öteki dünyanın tasviri veya o dönem insanının anlatmaya çalıştığı mitolojik hikâyeler olduğu düşünülebilir. Her durumda bu semboller ve hayvan figürleri, avcı-toplayıcı toplulukların yüksek bilinç düzeyine ve derin bir dünya görüşüne sahip olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

1.6. Terrazzo Tabanın Görülmesi

Göbeklitepe tapınaklarında, kirecin belirli aşamalardan geçirildikten sonra zemine sürülmesiyle oluşan düzgün, parlak ve su geçirmez yapı olan terrazzo taban görülmektedir.⁵⁸ Tapınaklar genellikle batıdan doğuya eğimlidir ve tabanda suyun tahliyesini sağlamak için delikler bulunmaktadır.⁵⁹ Gösterişli bir yapısı bulunan terrazzo taban, kült yapılarına özgüdür. Bununla birlikte bazı tapınakların zemininde sıvı kalıntıları tespit edilmiştir. Bu, Göbeklitepe'de sıvı içeren ayinlerin yapıldığını göstermektedir.⁶⁰ Bu ayinlerin ne amaçla ve nasıl yapıldığı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Mezopotamya'da ki tapınaklarda ayin esnasında sıvı kullanımı yaygındı. Ayinlerde, tanrı heykelinin önünde sıvı (kutsal su, alkol, süt, bal, yağ, sirke) dökülürdü. *Nippur* kentinde bulunan Akad dönemine ait bir silindir mühürde oturan bir tanrının huzurunda sıvı dökme ayininin tasviri şekil-8 de görülmektedir.

⁵⁷ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1:51.

⁵⁸ Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 260.

⁵⁹ Levent Sepici, *Anadolu'da Keşfedilen Dünya'nın İlk Mabedi Göbekli Tepe* (İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2013), 70.

⁶⁰ Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", 181-182.

Şekil-8: Sıvı Dökme Ayini

Kaynak: Jeremy Black ve Anthony Green, *Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia* (London: The British Museum Press, 1992), 117.

Sümer tapınaklarında *şu-luh* olarak adlandırılan el yıkama ayini ile kişi arınır ve kutsalı tecrübe etmeye hazır hale gelirdi. Mezopotamya'da bazı tapınaklarda su kaynağı bulunurdu.⁶¹ Buradan tapınaklarda sıvı kullanılan ayinlerin yaygın olduğu ve bunun geçmişinin Göbeklitepe'ye kadar uzandığı görülür.

Genelde kült yapılarında görülen terrazzo tabanın Göbeklitepe tapınaklarında bulunması, buranın ritüel amaçlı inşa edildiğini ve kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bunun yanında sıvı içeren ayinlerin yapılmış olması, Göbeklitepe'nin önemsenen ve yoğun içerikli ritüellerin yapıldığı bir tapınak olduğunu gösterir.

1.7. Labirent Biçimindeki C Tapınağı

Göbeklitepe'nin şekil yönünden labirente benzeyen C tapınağı eş merkezli üç çevre duvar ile çevrilidir ve tapınağın giriş kısmında uzun bir koridor bulunmaktadır.⁶²

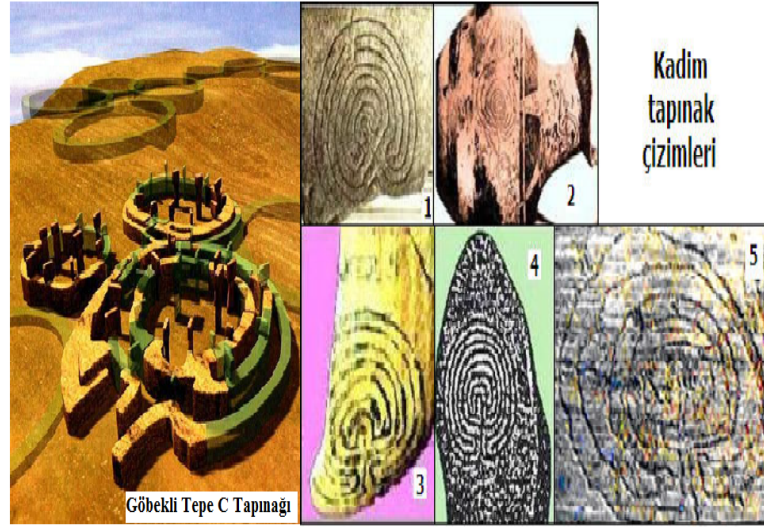
C tapınağının diğer tapınaklardan farklı olarak, neden labirent biçiminde inşa edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte labirent biçimi ile merkeze giden yolu zorlaştırma ve uzatma amacının güdüldüğü açıktır. Tarih boyunca kutsal mekânlar olan tapınakların merkezine giden yollar zorluklarla donatılmıştır. Bu zorluklar, bazen uzun koridorlar ve çok sayıda merdivenler bazen de tehlikelerle dolu labirentler olmaktadır. Kutsala giden yolun yorucu, uzun ve bazen tehlikeli olması tapınakların yapısal özellikleri ile sağlanmaktadır. Bu engellerin aşılması

⁶¹ Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 80.

⁶² Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 142-143.

ve merkeze ulaşılması erginleşmeyi, kutsalı tecrübe etmeyi, yanıtıcı olandan gerçeğe geçişi, insandan tanrıya ulaşmayı ifade etmektedir.⁶³

Labirent biçimindeki tapınak yapıları tarih boyunca farklı kültürlerde görülmektedir. Şekil-9 da, Göbeklitepe’de, İngiltere’de, İtalya’da, Suriye’de ve Hindistan’da bulunmuş kadim tapınak çizimleri görülmektedir.⁶⁴

Şekil-9: Kadim Tapınak Çizimleri

(1: İngiltere, 2:İtalya, 3: Suriye, 4:Hindistan, 5: İtalya)

(Kaynak : <http://www.halukberkmen.net/pdf/312.pdf>, ET:02.05.2016.)

Kutsalın kendine özgü bir diyalektiği bulunmaktadır. Kutsalın ilk örneği sınırsız bir biçimde kendini tekrarlama özelliğine sahiptir. Diğer bir ifade ile kutsalın arkaik dönemlerdeki ortaya çıkışı binlerce yıl sonra tezahür eden kutsallarla örtüşebilir. Arkaik dönemlerde kutsalın bir taşta veya ağaçta ortaya çıkması ile sonraki dönemlerde kutsalın tanrıda veya karmaşık bir yapıda ortaya çıkması neredeyse eşit derecede kutsalı ifade etmektedir.⁶⁵ Kutsalın bu diyalektiği insanlık tarihi boyunca kutsalın genellikle ortaya çıktığı yerler olan tapınaklarda

⁶³ Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, 31.

⁶⁴ Haluk Berkmen, *Kadim Girit Kültürü*, erişim 2 Şubat 2016, <http://www.halukberkmen.net/pdf/312.pdf>.

⁶⁵ Mircea Eliade, *Şamanizm*, trc. İsmet Birkan (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), 13-14.

belirli yapısal ve biçimsel özelliklerin tekrarlanmasına neden olmuştur. Bu özellikler Göbeklitepe tapınaklarında görülmektedir.

Yukarıda sayılan özelliklerin dışında Göbeklitepe'de büyük taş halkaların ve büyük taş kapların varlığı ve tapınakların toprakla örtülmesi gibi özellikler görülmektedir. Bu özelliklerin de avcı-toplayıcı toplulukların inanç dünyalarını yansıttığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ 2017 de bu megalitik yapıda yapılan kazı çalışmalarında üzerinde değişiklikler yapılmış (Derisi soyulmuş ve çakmak taşı ile oyulmuş) üç adet insan kafatası bulunmuştur. Kafatasların üzerinde oluk ve delik izleri görülmüştür. Bu tarzda şekil verilmiş kafatasları tarihte genellikle dini ritüellerde kullanılmaktadır. Bu da Göbeklitepe'nin Neolitik dönemde karmaşık ritüellerin yapıldığı bir tapınak kompleksi olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷

2. GÖBEKLİ TEPE HAKKINDAKİ TEORİLER

On iki bin yıl gibi etkileyici bir geçmişe sahip olan ve son yıllarda yapılan arkeolojik kazıların en çarpıcı keşfi olarak kabul edilen Göbeklitepe hakkında, kutsal metinlerde sözü edilen cennetin kapısı olmasından uzaylıların merkezi olmasına kadar çok farklı iddialar ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Burada, Göbeklitepe hakkında öne sürülen teoriler içerisinden öne çıkanlar ele alınacaktır.

2.1. Aden Bahçesi

Almanya'nın önde gelen dergilerinden olan *Der Spiegel*'in 23. sayısında (03 Haziran 2006), Göbeklitepe'nin Tevrat'ta geçen kayıp Aden Bahçesi olabileceği ifade edilmiştir. Göbeklitepe'nin Aden Bahçesi olabileceği fikri bu tarihten sonra yaygın bir görüş olarak dile getirilmeye başlanmıştır.

⁶⁶ Bk. Mehmet Emin Göler, *Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbekli Tepe* (Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2016), 63 vd.

⁶⁷ Julia Gresky, Juliane Haelm ve Lee Clare, "Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult", *Science Advances* 3, no. 6 (June 2017), erişim 2 Şubat 2016, <http://advances.sciencemag.org/content/3/6/e1700564.full>.

⁶⁸ Özdoğan, "Göbekli Tepe'yi Anlamak", 40.

Yahudilerin ve Hıristiyanların iki bin yılı aşkın bir süre boyunca okudukları ve dinledikleri Âdem ile Havva hikâyesinde geçen Aden Bahçesi,⁶⁹ Tevrat'ta şöyle anlatılmaktadır:

“Ve Rab şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti ve yaptığı adamı oraya koydu. Ve Rab görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her ağacı ve bahçenin ortasında hayat ağacını ve iyilik ve kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi. Ve bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı: ve oradan bölündü ve dört kol oldu. Birinin adı Pişon'dur; kendisinde altın olan bütün Havila diyarını kuşatır ve bu diyarın altını iyidir; orada ak günnük ve akik taşı vardır. Ve ikinci ırmağın adı Gihon'dur; bütün Kuş ilini kuşatan odur. Ve üçüncü ırmağın adı Dicle'dir; Aşur'un önünden akan odur. Ve dördüncü ırmak Fırat'tır. Ve Rab adamı aldı, baksın ve onu korusun diye Aden bahçesine koydu.”⁷⁰

Tevrat'ta geçen bu bilgilerden yola çıkarak, Tanrı tarafından doğuda yapılmış olan Aden Bahçesi'nden Pişon ırmağının çıktığı, bu ırmağın dört kola bölündüğü, Fırat ve Dicle nehirlerinin bu dört koldan ikisi olduğu ve Âdem'e bu bahçenin bakımı ve korunması görevinin verildiği anlaşılmaktadır.

Bu metinde geçen Pişon ve Gihon ırmaklarının nerede olduğu tam olarak bilinmemektedir. Yahudi tarihçi Josephus, Pişon ırmağının Hindistan'daki Ganj, Gihon ırmağının da Mısır'daki Nil ırmakları olduğunu ifade etmiştir.⁷¹ Martin Luther ve onu takip eden kilise bu görüşü kabul etmiştir. Luther, Tevrat'ta anlatılan olayın gerçekleştiği tarihte yeryüzü coğrafyasının günümüz coğrafyasından çok farklı olduğunu, özellikle Nuh tufanı ile coğrafyanın ciddi değişikliklere uğradığını ve bundan dolayı Aden Bahçesi'nin konumunun belirlenemeyeceğini söylemiştir. Aden Bahçesi'nden çıkan bir ırmağın dört kola ayrıldığı, bu kollardan ikisinin Fırat ve Dicle olduğu ve bu bahçenin doğuda olduğu bilgilerini göz önüne alan bazı araştırmacılar, Aden Bahçesi'nin Basra Körfezi'nde olabileceğini ifade

⁶⁹ Ziony Zevit, *What Really Happened in the Garden of Eden?* (New Haven: Yale University Press, 2013), xix.

⁷⁰ Yaratılış 2/8-16.

⁷¹ *The Works of Flavius Josephus*, translated by William Whiston (London: Thomas Nelson, 1848), 30.

etmiştir (Bk. Şekil-10). Bu durumda *Gihon*'nun İran'da bulunan Karun nehri olduğu düşünülmüştür.⁷²

Şekil-10: Aden Bahçesi

Kaynak: Ziony Zevit, *What Really Happened in the Garden of Eden?*, Yale University Press, New Haven and London, s. 104.

Bunun yanında yüzyıllar boyunca Aden Bahçesi'nin nerede olduğu konusunda çok farklı fikirler ortaya çıkmıştır. İlk kilise babalarından, Aden Bahçesi'nin Moğolistan'da, Hindistan'da ve Etiyopya'da olduğunu öne sürenler olduğu gibi, bu bahçenin kayıp Atlantis kıtasında olduğunu iddia eden araştırmacılar da olmuştur.⁷³

Tevrat'ta geçen Aden Bahçesi hakkında çok çeşitli alegorik yorumlar yapılmıştır. Rabbinik gelenekte Aden'den çıkan dört nehrin dört krallığı sembolize ettiği söylenirken, *Philo*, Aden Bahçesi'nin ruhu sembolize ettiğini ve ondan çıkan dört ırmağın dört erdemi (akletme, itidal, cesaret, adalet) işaret ettiğini söylemiştir.⁷⁴ Hıristiyanlığın önemli kilise babalarından olan *Origen* ise Aden'in cennet olduğunu ve ırmakların ilahi hikmeti gösterdiğini ifade etmiştir.⁷⁵

⁷² Zevit, *What Really Happened in the Garden of Eden?*, 97-103.

⁷³ Dora Jane Hamblin, "Has the Garden of Eden Been Located at Last?", *Smithsonian Magazine* 18, no. 2 (May 1987): 127-133.

⁷⁴ Dursun Ali Aykıt, *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2011), 114-115, 158.

⁷⁵ John Martin Woolsey, *The Original Garden of Eden Discovered, and the Final Solution of the Mystery of the Woman, the Tree and the Serpent: Being the Lunar Theory of Mythology* (London: Cochrane Publishing, 1910), 270.

1130 | Kurt, AO, Göler, ME. The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe

Konumu hakkında çok farklı görüşlerin öne sürüldüğü ve bir gizem olarak kalmış olan Aden Bahçesi'nin Göbeklitepe ile karşılaştırılması aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Göbeklitepe	Aden Bahçesi
Megalitik (Taş yapı) yapıdır.	Bahçedir (Ağaçlık yapı).
İnsan yapımıdır.	Tanrı dikmiş ve planlamıştır.
Merkezinde T biçiminde dikili taş vardır.	Merkezinde hayat ve iyilikle kötülüğü bilme ağaçları vardır.
Tepe üzerine inşa edilmiş. Su kaynağına uzak bir konumdadır.	İçinden ırmak çıkmakta ve görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan ağaçlardan oluşmaktadır.
Avcı-toplayıcı toplulukların (Çok sayıda insan topluluğunun) kült alanı olarak kullanılmıştır.	İlk insan çifti (Âdem ve Havva) içinde bir süre bulunmuş ve buradan çıkarılmışlardır.
Ayin ve kurbanlarla tanrıların memnuniyetinin kazanıldığı kutsal yerdir.	Yasak meyvenin yenilmesi ile tanrının insanoğlunu cezalandırdığı yerdir.

Tablo-1: Göbeklitepe ile Aden Bahçesinin Karşılaştırılması

Tabloda bu megalitik tapınak yapısının, Aden Bahçesi ile yapısal ve biçimsel olarak uyuşmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Göbeklitepe'nin 12 bin yıl gibi çok eski bir geçmişe sahip olması ve Tevrat'ta Aden Bahçesi'nin Fırat ve Dicle'nin yakınında olduğu anlatılması, bazı araştırmacıları Göbeklitepe'yi bildikleri en eski kavramlardan biri olan Aden Bahçesi ile özdeşleştirmeye itmiştir. Bu görüşü destekleyecek somut bir dayanağın olmaması ve araştırmalar sonucunda ilk insan topluluklarının Göbeklitepe'den çok uzun bir süre önce ortaya çıktığının anlaşılması, bu görüşün doğru olmadığını göstermektedir.

Her ne kadar Göbeklitepe'nin Aden Bahçesi olabileceği görüşü önceleri ilgi görmüşse de Göbeklitepe hakkında sağlıklı bilgilerin elde edilmesi ve bunların doğru bir şekilde değerlendirilmesi sonucunda, bu görüşün gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı Klaus Schmidt, Göbeklitepe'nin Aden Bahçesi olabileceği fikrini benimsememiştir.⁷⁶

⁷⁶ Andrew Curry, "Seeking the Roots of Ritual", *Science Magazine* 319 (2008): 280.

2.2. Gözlem Evi

İtalyan arkeoastronom Giulio Magli ve Hindistanlı astronom B.G. Sidharth gibi bazı bilim adamları, Göbeklitepe'nin bir gözlem evi olarak kullanıldığını ifade etmişlerdir. Bunun yanında yazılı ve görsel basında bu görüşü destekleyen açıklamaların yapılması, buranın bir gözlem evi olabileceği fikrini öne çıkartmıştır.

Tapınakların, yıldız ve gezegenlerle bağlantılı olduğu ve gök cisimlerinin hareketlerini izlemek ve konumlarını belirlemek için kullanıldığı görüşü, neredeyse bütün antik tapınaklar için dile getirilmiştir. Kadim toplumların astronomi ile olan ilişkilerini ve astronominin bu toplumlardaki etkisini arkeolojik kazılarla tespit etmeye çalışan arkeoastronomi bilim dalına göre kadim tapınakların, gök cisimleri (Ay, Güneş, gezegenler, yıldızlar ve takımyıldızları) ile önemli bağlantıları vardır.⁷⁷ Bundan dolayı Maya, Aztek, İnka, Mısır ve Sümer gibi kadim medeniyetlere ait olan tapınaklar arkeoastronomların ilgi odağı olmuştur. Bu tapınakların gök cisimleri ile olan bağlantısını konu alan çok sayıda araştırma bulunmaktadır.⁷⁸

Arkeoastronomlara göre antik megalitik yapıların konumları ve pozisyonları gök cisimleri göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Göbeklitepe'yi gözlem evi olarak ifade eden araştırmacılar, T biçimindeki dikili taşların sıralanışı ve yönü gibi özelliklerin gök cisimleri ile bağlantılı olduğunu düşünmektedir. T biçimindeki dikili taşlar, Giulio Magli'ye göre Büyük Köpek (Kelbüleker) takımyıldızının en parlak yıldız olan Sirius (Akyıldız) yıldızı, Robert Schoch'a göre Boğa veya Oriyon (Avcı burcu) takımyıldızları, Andrew Collins'e göre ise Kuğu takımyıldızının en parlak yıldızı olan Deneb yıldızı gözlemlenecek biçimde konumlandırılmıştır.⁷⁹ Bu görüşler, tapınakların yapıldığı zamanda belirtilen yıldızların gökyüzündeki pozisyonları ve hareketleri ile tapınaklar ve dikili taşların yönü ve pozisyonu hesaplanarak oluşturulmaktadır.

⁷⁷ Özgür Barış Etlı, "Dünyanın İlk Gözlemevi: Göbeklitepe Tapınağı", *Popüler Bilim Dergisi* 229 (2014): 26-35.

⁷⁸ Özgür Barış Etlı, *Dünya'nın ve Ön Türklerin İlk Tapınağı Göbekli Tepe* (Basılmamış kitap), 2014, 92-93

⁷⁹ Alessandro De Lorenzis ve Vincenzo Orofino, "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe, Turkey", *Archaeological Discovery* 3 (2015): 40-42.

Göbeklitepe tapınaklarından veya bu tapınaklardaki dikili taşlardan bir kısmının yukarıdaki hesaplamalar ile uygunluk içinde olması, bu megalitik yapının bir gözlem evi olduğu sonucuna götürmez. Bu uygunluk, kadim toplumların tapınakları inşa ederken gökyüzündeki cisimlerin pozisyonlarından yararlanmalarının bir sonucu olarak görülebilir. Örneğin, Mezopotamya uygarlıklarında, tanrının evi olarak bilinen tapınakların biçimsel özellikleri kutsal kabul edilir ve tapınak planının gökyüzünde mevcut olduğuna inanılırdı. Sitelerin planları gökyüzündeki takımyıldızlarından esinlenerek belirlenirdi. Yengeç takımyıldızı Sippar kentinin, Büyük Ayı Ninova şehrinin ve Çoban takımyıldızı Asur'un ilk örneğidir.⁸⁰ Mısır piramitlerinde aynı düşünceyi görmek mümkündür. Mısır'ın en önemli piramitlerinden olan *Keops*, *Kefren* ve *Mikerinos* piramitlerinin Avcı (Orion) takımyıldızındaki *Alnitak*, *Alnilam* ve *Mintaka* yıldızlarının yeryüzündeki izdüşümü olacak şekilde inşa edildiği düşünülmektedir.⁸¹

Dikili taşlardan oluşan bu dairesel yapıların inşa edilmesinde bazı gök cisimlerinin konum ve hareketinin etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Göbeklitepe'nin tüm elemanlarını içine alacak şekilde buranın sadece gözlemevi olduğunu kanıtlayan bir teori bulunmamaktadır. Göbeklitepe'nin belirli özellikleri ile göksel cisimlerin konumları ve hareketleri arasında bağlantı kurmaya çalışıp, diğer özelliklerini göz ardı ederek bu yapıları sadece bir gözlem evi olarak ifade etmenin doğru bir yaklaşım olmadığı açıktır. Göbeklitepe'nin karmaşık yapısı, onun bir gözlem evinin ötesinde farklı bir amaç için inşa edildiğini göstermektedir.

2.3. Şaman Ritüel Merkezi

Bir din olup olmadığı tartışmalı olan ve paleolitik çağdan günümüze kadar uzayan bir geçmişe sahip olan Şamanizm, arkaik bir dini-sihri-mistik olay olarak tanımlanabilir. Merkezinde şamanın yer aldığı, kendine özgü inanç ve ayinleri ile farklı biçimlere sahip olan ve vecde dayalı bir yöntem olan Şamanizm⁸² tipik olarak Orta Asya'ya ve Sibiryaya'ya has dinsel bir olgudur.⁸³ Şamanizm'i bir din olarak tanımlamak yerine, bazı fizikötesi varlıkları (ruh, cin, peri gibi) yönetip

⁸⁰ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1:83.

⁸¹ Etlı, *Dünyanın ve Ön Türklerin İlk Tapınağı*, 92-93.

⁸² Harun Güngör, "Şamanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (Ankara: TDV Yay., 2010), 325.

⁸³ Eliade, *Şamanizm*, 22.

yönlendirmeye, gelecekte haber vermeye ve sihre dayanan bir uygulama olarak ifade etmek daha doğru olacaktır.⁸⁴

Göbeklitepe'nin Şaman ayinlerin gerçekleştirildiği bir tapınak olabileceği görüşü Klaus Schmidt tarafından dile getirilmiştir. Schmidt, Göbeklitepe'de Şaman unsurlarını andıran özelliklerden hareketle böyle bir görüşü dile getirmesine rağmen bu görüşe temkinli yaklaşmıştır. Schmidt'e göre Göbeklitepe'de dinsel ayinlerin gerçekleştirildiği kesin olmakla birlikte bu ayinlerin Şaman ayini olma olasılığı bulunmaktadır.⁸⁵

Göbeklitepe'nin yapısal ve biçimsel özelliklerine baktığımız zaman bir Şaman tapınağı için çok karmaşık yapıda olduğunu görebiliriz. Klaus Schmidt zaten Göbeklitepe'de basit Şaman uygulamaların çok ötesinde kurumsal kimliğe bürünmüş bir dinsel organizasyonun varlığından söz etmiştir.⁸⁶ Bununla birlikte bu bölgede Göbeklitepe tapınakları biçiminde şaman tapınaklarının görülmemesi, buranın şaman tapınağı olmadığı görüşünü güçlendirmektedir. Bu hipotez aynı zamanda Göbeklitepe'nin tüm yapısal ve biçimsel özelliklerini açıklamaktan uzaktır. Bu görüş genel olarak Göbeklitepe tapınaklarında görülen hayvan motiflerinin Şaman unsurları ile olan benzerliğine dayanmaktadır. Bu megalitik yapının bir şaman tapınağı olduğu görüşü ispatlanamamakla birlikte, bir olasılık olarak bazı araştırmacılar tarafından da dile getirilmektedir.

2.4. Tapınak

Köken olarak Yunanca "*temno*" ve Latince "*templum*" sözcüklerine dayanan, tanrının varlığının duyumsandığı ve insanların tanrı ile buluştukları yerler olan, birçok kültürde tanrının evi olarak tanımlanan ve aynı din mensuplarının topluca ibadet ettiği mekânlar olan tapınaklar,⁸⁷ insanlık tarihinin en sık karşılaşılan yapılarından biridir. Göbeklitepe'yi tanımlamak için kullanılacak en uygun kelime tapınak sözcüğüdür. Şu ana kadar elde edilen bulgular bize, bu megalitik yapının bir inanç merkezi yani tapınak olduğunu göstermektedir. Klaus Schmidt, tapınak kavramının Göbeklitepe için en uygun kavram olduğunu dile

⁸⁴ Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2007), 12.

⁸⁵ Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 240-275.

⁸⁶ Graham Hancock, *Magicians of the Gods* (New York: St. Martin's Press, 2015), 9.

⁸⁷ Muhammed Güngör, *Süleyman Mabedi* (Yüksek Lisans tezi, Ankara Ü., 2005), 3-4.

getirmekte⁸⁸ ve onunla ilgili farklı görüşlere temkinli yaklaşmaktadır. Schmidt bu farklı görüşleri kanıtlanmamış birer olasılık olarak görmektedir. Göbeklitepe üzerine çalışma yapan araştırmacıların büyük çoğunluğu buranın bir tapınak olduğunda hemfikirdir. Bir kısmı tapınak olduğunu kabul etmekle birlikte farklı işlevler (Gözlem evi, Şaman ayin merkezi gibi) için de kullanıldığını savunmaktadır.

Tapınak kavramı Göbeklitepe'nin tüm yapısal ve biçimsel unsurları ile uyumaktadır. Gerek dikili taşlardan oluşan dairesel yapıları ve gerekse yerleşim yerlerinden uzak yüksek bir tepede bulunması bu düşünceyi güçlendirmektedir. Göbeklitepe'yi avcı-toplayıcı toplulukların ibadet ettikleri, tanrılara kurbanlar sundukları, yılın belirli dönemlerinde dinî festival ve şöenler gerçekleştirdikleri, tanrıların yaşadığı kutsal mekânlar olarak gördükleri ve kutsalı tecrübe ettikleri bir tapınak olarak düşünmek daha doğru bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

SONUÇ

Hayatını avcı-toplayıcı olarak sağlamaya çalışan, din ve soyut düşünceden yoksun olduğu düşünülen, çanak-çömlek yapmasını bile bilmeyen, tarımı ve yerleşik hayatı keşfetmemiş insanların yoğun ve zengin bir sembolik anlatıma sahip tapınaklar yapması, bilim adamlarını derinden etkilemiştir.

Bir tapınak olmanın ötesinde Göbeklitepe karanlıkta kalmış bir inanç sisteminin en önemli kanıtı olarak günümüze ulaşmıştır. Arkaik insanın günümüz insanına miras olarak bıraktığı ve insanlığın erken dönem sırlarını taşıyan gizemli bir yapıdır. Yazılı kaynakların bulunmadığı ve sınırlı arkeolojik verilerin elde edilebildiği Neolitik dönemin erken evresine ait olan Göbeklitepe, bu dönemde yaşamış arkaik insanın inanç ve düşünce dünyasını bize göstermektedir. Bu megalitik yapının yapısal ve biçimsel özellikleri, arkaik insanın sanıldığı aksine güçlü bir tanrı düşüncesine sahip olduğunu ve ileri düzeyde bir dinî sembolizm kullandığını kanıtlamaktadır.

Göbeklitepe ile temsil edilen inanç sistemi ve düşünce dünyasının ne kadar zengin ve etkili olduğunu, aynı bölgede en az 5.000 yıl sonra ortaya çıkan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları üzerindeki etkisinden anlayabiliriz. Bu uygarlıkların tapınak yapıları ve dinsel inanışları, bu yapıyla dikkate değer bir

⁸⁸ Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, 283.

biçimde uyuşmaktadır. Göbeklitepe, bu uygarlıkların karanlıkta kalmış yönlerini ortaya çıkarmada kaçırılmayacak bir fırsat sunmaktadır.

Göbeklitepe ilk ortaya çıkarıldığında büyük ses getirmiş ve bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. Hakkında yazılı ve görsel basında çok sayıda haberin çıktığı bu yapının, Aden bahçesi, Babil Asma Bahçelerinin kalıntısı, Şaman tapınağı ve uzaylıların merkezi olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Göbeklitepe üzerinde yapılan arkeolojik kazıların ilerlemesi ve hakkında daha fazla bilgiye ulaşılması, onun bir inanç merkezi (tapınak) olduğunu göstermiştir.

Göbeklitepe'nin tarih boyunca inanç merkezi olan ve peygamberler şehri olarak bilinen Şanlıurfa'da ortaya çıkması, ülkemiz için önemli ekonomik ve kültürel fırsat oluşturmuştur. Anadolu'nun ne kadar kadim ve zengin bir kültürel dokuya sahip olduğunu kanıtlayan bu yapı, ortaya çıktığı günden beri birçok yerli ve yabancı araştırmacının ilgisini çekmiştir. İnanç turizminin en gözde mekânı olmaya aday bu tapınak yapısının ülkemize çok ciddi katkısının olacağı açıktır.

KAYNAKÇA

- Armutak, Altan. "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi". *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 28, sy. 2 (2002): 411-427.
- Aykit, Dursun Ali, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.
- Balıkçı, Erhan. *Göbeklitepe-İnfografik*. (2014). Erişim 10 Eylül 2016. <https://www.behance.net/gallery/18165393/Goebeklitepe-infografik>
- Barclay, Gordon. *Farmers, Temples and Tombs*. Edinburgh: Historic Scotland Publishing, 1998.
- Başgelen, Nezih. "Nevali Çori/ Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt". *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 46 (2015): 30-37.
- Berkmen, Haluk. *Kadim Girit Kültürü*. Erişim 2 Şubat 2016. <http://www.halukberkmen.net/pdf/312.pdf>
- Black, Jeremy ve Anthony Green. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. London: The British Museum Press, 1992.
- Bonnefoy, Yves. *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*. trc. Levent Yılmaz. Ankara: Dost Kitabevi, 2000.

1136 | Kurt, AO, Göler, ME. The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe

- Cirlot, Juan Eduardo. *A Dictionary of Symbols*. trc. Jack Sage. London: Routledge & Kegan Paul Publisher, 1971.
- Curry, Andrew. "Seeking the Roots of Ritual". *Science Magazine* 319 (2008): 278-280.
- Çakmak, Tolga Fahri. "İnanç Turizminin Turistik Destinasyon Pazarlamasındaki Yeri ve Önemi: Göbekli Tepe Örneği". Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- De Lorenzis, Alessandro ve Vincenzo Orofino. "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe, Turkey". *Archaeological Discovery* 3 (2015): 40-45.
- Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Düzgüner, Fırat. "Göbekli Tepe". Erişim 30 Ocak 2016. <http://www.hermetics.org/pdf/gobeklitepe.pdf>
- Eliade, Mircea. *Ebedi Dönüş Mitosu*. trc. Ümit Altuğ, Ankara: İmge Kitabevi, 1994.
- Eliade, Mircea ve Ioan P. Couliano. *Dinler Tarihi Sözlüğü*. trc. Ali Erbaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. trc. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. trc. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi*. trc. Mustafa Ünal. Konya: Serhat Kitabevi, 2005.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihinin Giriş*. trc. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*. trc. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Etili, Özgür Barış. "Dünyanın İlk Gözlemevi: Göbeklitepe Tapınağı". *Popüler Bilim Dergisi* 229 (2014): 26-35.
- Etili, Özgür Barış. *Dünya'nın ve Ön Türklerin İlk Tapınağı Göbekli Tepe*. Basılmamış kitap. (2014).
- Etili, Özgür Barış. "Göbekli Tepe'nin Sırrı: Kozmik Ekinoks ve Kutsal Evlilik". *Popüler Bilim Dergisi* 240 (2015), Erişim 22 Şubat 2016, <https://www.academia.edu/11848734>
- Foster, Benjamin R. "Mesopotamia". *A Handbook of Ancient Religions*. ed. John R. Hinnells. Cambridge: Cambridge University Press, 2007: 161-213.
- Gökçöl, Tanju. "Mezopotamya Dinleri". *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*. c. 1, 75-92. İstanbul: Ansiklopedi Yayınları, 1999.

- Göler, Mehmet Emin. "Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbekli Tepe". Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2016.
- Gresky, Julia, Juliane Haelm ve Lee Clare. "Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult", *Science Advances* 3, no. 6 (June 2017), erişim 2 Şubat 2016, <http://advances.sciencemag.org/content/3/6/e1700564.full>
- Güngör, Harun. "Şamanizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 325-328. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Güngör, Muhammed. "Süleyman Mabedi". Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Hamblin, Dora Jane. "Has the Garden of Eden Been Located at Last?". *Smithsonian Magazine* 18, no. 2 (May 1987): 127-133.
- Hancock, Graham. *Magicians of the Gods*. New York: St. Martin's Press, 2015.
- Kuiper, Kathleen. *Mesopotamia, The World's Earliest Civilization*. New York: Britannica Educational Publishing, 2011.
- Leick, Gwendolyn. *Historical Dictionary of Mesopotamia*. The United Kingdom: The Scarecrow Press, 2010.
- Narçın, Ali. *Sümer: Yazının Mucitleri*. İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları 2013.
- Narçın, Ali. *Babil: Babil'in Çocukları*. İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2013.
- Nemet-Nejat, Karen Rhea. *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. London: Greenwood Press, 1998.
- Özalp, Hasan. "İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?". *Bilimname* 30, sy. 1 (2016): 59-74.
- Özcan, Emine_Sonnur. "Göbekli Tepe". *Bilim ve Teknik Dergisi* 560 (2014): 30-39.
- Özdoğan, Mehmet. "Göbekli Tepe'yi Anlamak", *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 46 (2015).
- Özdöl, Serap. "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 26, sy. 1 (2011): 173-199.
- Poo, Mu-chou. *Enemies of Civilization*. Albany: State University of New York Press, 2005.
- Schimmel, Annemarie. *Sayıların Gizemi*. trc. Mustafa Küpüşoğlu. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2000.
- Schmidt, Klaus. "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem*. ed. Nezih Başgelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

1138 | Kurt, AO, Göler, ME. The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe

- Schmidt, Klaus. *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*. trc. Rüstem Aslan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Schoch, Robert M. "The Mystery of Göbekli Tepe and Its Message to Us". *New Dawn* (September-October 2010): 53-60.
- Sepici, Levent. *Anadolu'da Keşfedilen Dünya'nın İlk Mabedi Göbekli Tepe*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2013.
- Sümer, Gülnur. "Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça". Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2007.
- The Works of Flavius Josephus*. translated by William Whiston. London: Thomas Nelson, London, 1848.
- Tunç, Zekiye. "Şamanizm Üzerine Bir Araştırma". Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2007.
- Woolsey, John Martin. *The Original Garden of Eden Discovered, and the Final Solution of the Mystery of the Woman, the Tree and the Serpent: Being the Lunar Theory of Mythology*. London: Cochrane Publishing, 1910.
- Yalçın, Turan. "Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem' de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler". Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Zevit, Ziony. *What Really Happened in the Garden of Eden?*. New Haven: Yale University Press, 2013.